

З КАФЕДРИ ПРЕЗИДІЇ НАН УКРАЇНИ

ГРИЩЕНКО

Павло Юхимович —
доктор філологічних наук,
директор Інституту
української мови
НАН України

ЗАГАЛЬНОСЛОВ'ЯНСЬКИЙ ЛІНГВІСТИЧНИЙ АТЛАС — НОВИЙ ЕТАП ДОСЛІДЖЕННЯ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ

За матеріалами наукового повідомлення
на засіданні Президії НАН України
9 квітня 2014 року

На картах Загальнослов'янського лінгвістичного атласу вперше у славістиці відтворено складну диференціацію слов'янських діалектів, їхні взаємозв'язки у межах слов'янського мовного простору як цілості. Цим відчутно змінено дотеперішні знання про лінгвальний феномен Слав'ї, про архайчне й інноваційне у сучасних слов'янських діалектах, про інтенсивність і напрями міжслов'янської мовної взаємодії та неслов'янські впливи на слов'янський континуум. Уперше в слов'янське мовознавство введено такий значний за обсягом і якісно новий емпіричний матеріал, значна частина якого залишалася невідомою дослідникам слов'янських мов. Синтез ідей великого міжнародного наукового колективу слов'янських діалектологів, узагальнення й розвиток досягнень національних лінгвістичних шкіл відкривають перспективи поглибленого вивчення інтегрального й специфічного у структурі кожної слов'янської мови, а також шляхів їх еволюції.

Вивчення слов'янських мов як цілісного континууму і кожної мови зокрема в опорі на їхні літературні різновиди та писемні пам'ятки сьогодні значною мірою себе вичерпало, що особливо помітно в історико-генетичних та типологічних студіях. Це констатували провідні славісти світу вже наприкінці 20-х років ХХ ст.; водночас їхню увагу дедалі більше привертало інше джерело лінгвальної інформації — діалекти, які в іманентному саморозвиткові зберегли впродовж тривалого часу важливі мовні та історико-культурні свідчення про відповідний етнос. Значну частину такої інформації не передають писемні пам'ятки; водночас такі мовні дані залишилися за берегами літературної мови — конвенційно унормованої й ретельно «очищеної» від локальних елементів народної мови. Нерозуміння різної природи і неоднакового призначення літературної стандартизованої мови і спонтанного народного мовлення нерідко виливалося у

викривлену аксіологію мови в цілому та діалектів зокрема, породжувало заперечення цінності та перспективи розвитку останніх. Необхідний був час і переконливі зразки аналізу діалектних даних, щоб продемонструвати часову глибину діалектів та їхнє відчутне інформаційне переважання над іншими джерелами лінгвальних свідчень. Саме тому розвиток європейського мовознавства від кінця XIX ст. проходив, зокрема, в пошуках прийомів докладної фіксації, наукового вивчення та збереження діалектів як інформаційної й культурної цінності етносів. Дедалі більшої актуальності набувала проблема презентації та пояснення сутності елементів діалектної мови, оприявлення та інтерпретації прихованих від безпосереднього спостереження процесів, тих структурних і функційних перетворень, яких ці елементи зазнають постійно. Поєднання й переплетення (нерідко химерне) динамізму й консерватизму діалектів забезпечують їх функціонування й збереження в умовах і всеохопної освіти носіїв діалектів, і глобалізаційних та політичних перетворень соціумів. І сьогодні слов'янські, зокрема й українські, діалекти залишаються активним засобом спілкування значної частини відповідних соціумів, потужним джерелом впливу на літературну мову, особливо в її художньому (частково — і в публіцистичному) стилі.

Важливим етапом розвитку науки про мову стало опанування прийомами картографування елементів мовної структури, виявлення меж поширення розрізнених одиниць мови як маркерів відповідних класів чи явищ мови і на їх підставі — окреслення внутрішньої просторової диференціації діалектного континууму. Цим було включено *простір* у параметризацію мовних одиниць, явищ, процесів, у їх пізнання, що згодом закономірно актуалізувало проблему зв'язку між просторовими і часовими (генетичними) характеристиками елементів мовної структури. Так постав новий напрям мовознавства — лінгвістична географія з її невід'ємним атрибутом — лінгвістичним картографуванням, створенням лінгвістичних карт і атласів.

Зауважимо, що ідею створення карт східнослов'янських мов та їх внутрішньої ді-

алектної диференціації ще 1851 р. висунув випускник Харківського університету І.І. Срезневський, давши поштовх збиранню під керівництвом Російського географічного товариства діалектних, етнографічних і демографічних даних. Згодом зібрані за спеціальною програмою свідчення, насамперед мовні, опрацював К.П. Михальчук, створивши перший науковий опис українських діалектів та першу лінгвістичну карту — «Карта южно-русских нарѣчій и говорівъ» (1871), на якій відтворив зовнішні межі поширення української мови та її діалектний поділ. Подібний до українського шлях утвердження нового лінгвогеографічного напрямку мовознавства на зламі XIX—XX ст. спостерігаємо в різних європейських наукових школах: наявність окремих карт породжувала переконання в необхідності створення атласів з різним охопленням територій — від окремих регіонів, провінцій до цілого етномовного континууму, а згодом — підготовки атласу окремої сім'ї мов. З такими проектами пов'язували значні очікування щодо розв'язання складних питань походження і розвитку багатьох явищ, їх часової інтерпретації. Закономірно, що серед провідних славістів Європи ідея укладання атласу всіх слов'янських мов, з якою на I Міжнародному конгресі славістів (Прага, 1929) виступив відомий французький славіст А. Мейє (*Projet d'un Atlas de Linguistique Slave*), знайшла підтримку й схвалення (у виступах М. Трубецького, Р. Якобсона, П. Бузука, В. Ганцова та ін.)¹. Проте несприятливі обставини в Європі початку 30-х років не дозволили активно розпочати реалізацію цього масштабного наукового задуму. У ці роки в багатьох слов'янських країнах було розгорнуто підготовку регіональних атласів, зокрема укладено програми атласів, в експедиціях зібрано діалектні матеріали²,

¹ Общеславянский лингвистический атлас. Вступительный том. Общие принципы. Справочные материалы. — М., 1978.

² Український континуум у 30-ті роки було обстежено за окремими регіонами — Лемківщина, Гуцульщина, Бойківщина, Наддністрянщина; регіональні атласи й студії опубліковано значно пізніше: *Stieber Z. Atlas językowy dawnej Łemkowszczyzny*. — Łódź, 1956—1964. Т. 1—6; At-

опубліковано часткові спостереження щодо просторової поведінки мовних одиниць, що в цілому зміцнювало нові лінгвогеографічні ідеї, розширювало коло їх прихильників.

На момент проведення IV Міжнародного з'їзду славістів (Москва, 1958) повернення до задуми створити єдиний атлас діалектів усіх слов'янських мов було підготовлене як теоретично (спеціальні доповіді Р.І. Аванесова, С.Б. Бернштейна, Б.О. Ларіна, В. Дорошевського, виступи Ф.Т. Жилка, П. Івіча та ін.), так і практично. Адже на кінець 40-х — поч. 50-х років у багатьох слов'янських країнах уже було розгорнуто підготовку національних мовних атласів, розпочато систематичне збирання матеріалів за спеціальними програмами (у Росії — з 1945 р., Словаччині — з 1947, Україні — з 1949, Білорусі — з 1950, Польщі — 1951 та ін.), тривали аналіз та інтерпретація записаних діалектних свідчень, жваво обговорювали можливі прийоми картографічної презентації розмаїтого матеріалу. Набутий досвід роботи над національними атласами слов'янських мов узагальнювали й інвестували в міжнародний проект, збагачуючи його теоретичні засади. На згаданому з'їзді при Міжнародному комітеті славістів було утворено Міжнародну комісію Загальнослов'янського лінгвістичного атласу з провідних мовознавців усіх слов'янських країн та НДР, Італії, Австрії, Угорщини, Румунії (на територіях цих держав віддавна були поширені слов'янські діалекти, які передбачали відтворити в Атласі).

У перші роки роботи зазначеної міжнародної комісії увагу було зосереджено на визначенні дослідницьких пріоритетів. Зокрема, було визнано, що метою Атласу має стати (1) з'ясування взаємозв'язків між сучасними слов'янськими діалектами, виявлення їхніх типологічних характеристик, зон активної взаємодії і (2) окреслення й обґрунтування тих моделей історичних змін, трансформацій слов'янських говорів від вихідного (модельованого) праслов'янського до сучасного реаль-

ного стану, які упважили б на несуперечливе й довідне пояснення різноманітності форм, функцій, значень фіксованих діалектних одиниць у просторі Славії. Чітко сформульовані завдання проектного Атласу передбачали охоплення явищ різних структурних рівнів — просодії, фонетики, граматики, словотворення, лексики, семантики, синтаксису, а добір конкретних явищ мав бути таким, щоб про нього можна було отримати відповідь у діалектах усіх слов'янських мов (лише за таких умов було можливе створення типологічної синхронної карти) і щоб ці явища корелювали з вихідним праслов'янським мовним станом. Зіставне вивчення слов'янських діалектів дозволило узгодити програму-питальник для обстеження слов'янського континууму (*Вопросник Общеславянского лингвистического атласа*. — М., 1965), в якій після скорочень залишено 3454 базових питання. Не менш важливим було визначення опорних пунктів, у яких передбачалося записати діалектний матеріал за програмою: до мережі Атласу включено 853 старожитніх поселення (з них 132 репрезентують українські діалекти).

Зібрані за питальником упродовж 1965—1980 рр. діалектні матеріали стали якісно новою базою вивчення слов'янських діалектів; адже перелік питань було зорієнтовано на виявлення таких словоформ чи таких характеристик елементів говірок, які досі не були об'єктом уваги мовознавців, а тим більше не були одночасно виявлені в діалектах усіх слов'янських мов. Особливістю зібраного матеріалу (має самодостатню цінність як основа позакартографічного вивчення; наводиться в повному обсязі як супровід до кожної карти, а за відсутності карти — презентований як некартографований матеріал у відповідному томі) є те, що він:

1) **системний**, охоплює різні структурні рівні мовної будови; автори питальника передбачили представлення явища в усіх релевантних ознаках (для лексики і словотворення — це виявлення структурних і мотиваційних зв'язків між лексемами; для фонетики — позиції в слові, які детермінують якість звукової реалізації

las gwar bojkowskich. — Т. 1—7. — Wrocław etc., 1980—1991; Rieger J. A Lexical Atlas of the Hutsul Dialects of the Ukrainian Language. — Warsaw, 1996 та ін.

фонема залежно від наголосу [наголошений, перед- чи післянаголошений склад], консонантного та вокального оточення континуанта фонема, місця в структурі слова [початок, кінець слова]), що дає змогу виявляти ядерні й периферійні риси у структурі кожної обстеженої діалектної системи, моделі залежностей розвитку діалектів упродовж їхньої еволюції від пізньопраслов'янського стану до моменту сучасного вивчення;

2) **зіставний** у межах усього слов'янського континууму, оскільки він інтегрований єдиним питальником, а тому на його підставі матеріали будь-якої говірки можуть бути проаналізовані на тлі всіх інших говірок, охоплених мережею Атласу;

3) **повний**, оскільки містить відповіді на всі питання програми, не має інформаційних лакун.

Для багатьох слов'янських мов таке системне й репрезентативне упорядкування діалектної інформації було здійснено вперше, що відкривало перспективи їх пізнання, до того ж — у широкому просторовому контексті всього слов'янського мовного континууму. Запорукою точного відтворення та подальшої інтерпретації записів з усіх слов'янських діалектів стало використання створеної в межах проекту єдиної транскрипції та опрацювання засад спеціального коментування локальних особливостей кожного діалекту у спеціальних фонологічних описах.

Дослідження зібраного діалектного матеріалу різних слов'янських мов, синтез досвіду різних національних лінгвістичних шкіл забезпечив створення універсальної системи картографування в Атласі, що дозволила репрезентацію й наукову інтерпретацію фонетичних, лексичних, словотвірних та граматичних протиставлень слов'янських діалектів.

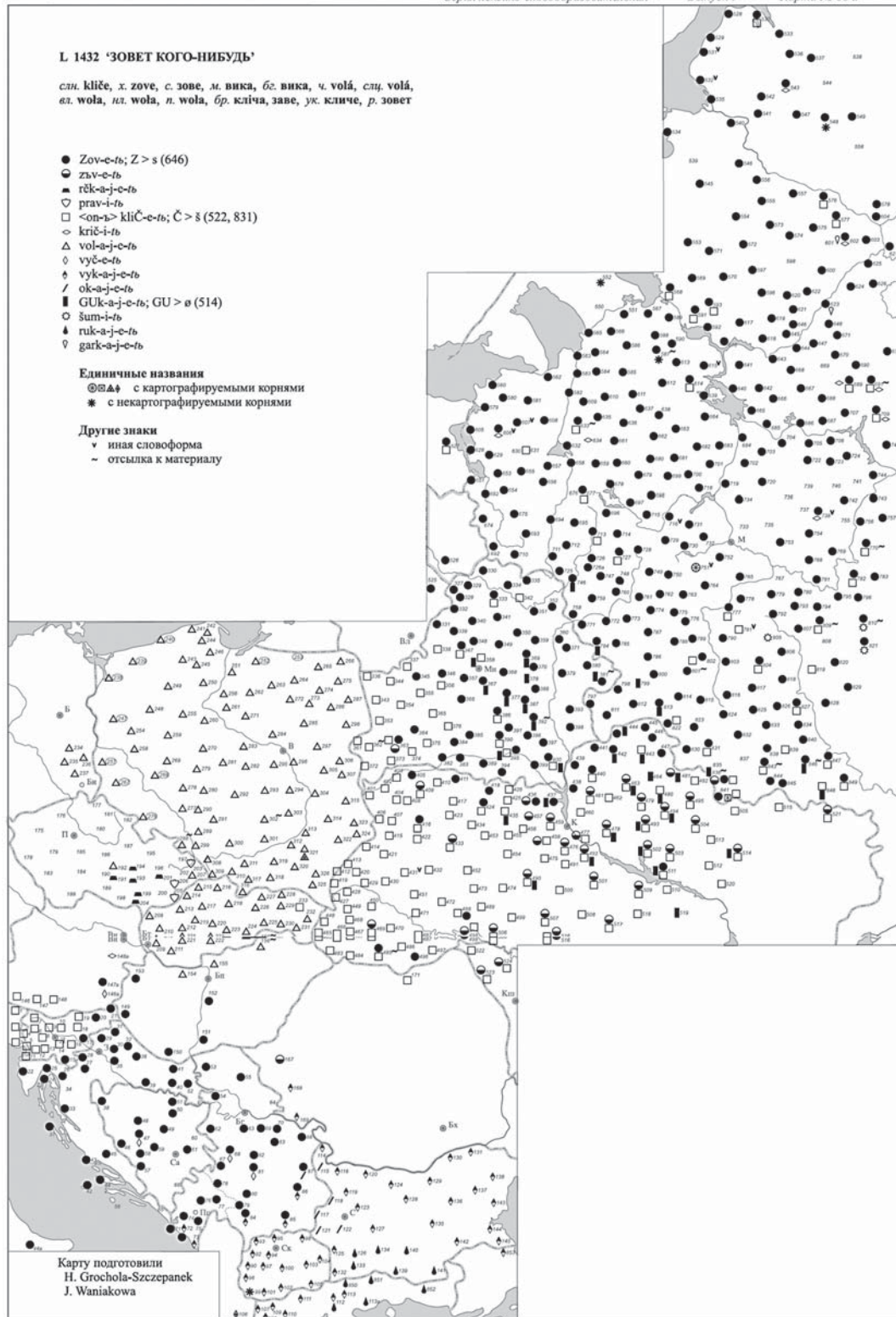
Матеріали вже опублікованих 15 томів Атласу³ (це понад 1000 атомарних та узагально-

³ Кожний том фонетичної серії присвячено окремій проблемі історичної фонетики слов'янських мов, а лексичні томи — окремій групі назв понять; зокрема, у фонетико-граматичній серії опубліковано: Рефлекси *ѣ (Београд, 1988); Рефлекси *е (М., 1990); Рефлекси *о (Wrocław, 1990); Рефлекси *ьг, *ьд, *ьл, *ьн

вально-інтерпретативних карт, кожна з яких презентує важливе явище і націлена на окрему актуальну славістичну проблему, заслуговує на докладний опис і верифікацію; див. приклади карт) переконують у справедливості передбачень ініціаторів проекту щодо здатності Атласу якісно змінити емпіричну базу порівняльно-історичного та типологічного слов'янського мовознавства, запропонувати нові реконструкції елементів структури праслов'янської мови, з'ясувати причини й умови їхньої еволюції, тобто істотно уточнити багато з усталених оцінок мовних одиниць, явищ, процесів, деякі загальнотеоретичні постулати сучасної лінгвістики, а також запропонувати нові ідеї й нові дослідницькі славістичні програми. Важливим результатом картографування стало окреслення окремих центрів розвитку явищ, ареалів збереження праслов'янських архаїзмів та інновацій. Багато слов'янських архаїчних зон уперше наповнилися конкретним мовним змістом і подані як чітко визначений ареал (наприклад, українські східнополіські, середньополіські й берестейські говірки включно з центрально-білоруськими утворюють виразний цілісний ареал на тлі окремих словенських, хорватських, сербських і південномакедонських діалектних систем, де збережено фонологічну індивідуальність праслов'янського */ě/; також встановлено локальні типи розвитку */ě/ в позиції максимальної диференціації залежно від наголосу, часокількості та консонантного оточення⁴). Водночас уперше на картах — у вимірах реального простору — представлено відношення між діалектами всіх слов'янських мов, відношення спільності (включення в один ареал) чи проти-

(Warszawa, 1994); Рефлекси *ь, *ь (Zagreb, 2006); Рефлекси *ь, *ь (Скопје, 2003); Рефлекси *о (М., 2008); Рефлекси *е (М., 2011); у лексико-словотвірній серії: Тваринний світ (М., 1988); Тваринництво (Warszawa, 2000); Рослинний світ (Мн., 2000); Сільське господарство (Bratislava, 2012); Домашнє господарство і приготування їжі (М., 2007); Професії та громадське життя (Warszawa, 2003); Людина (Kraków, 2009); підготовка наступних випусків триває.

⁴ Общеславянский лингвистический атлас. Серия фонетико-грамматическая. — Вып. 1. Рефлексы *ѣ. — Београд, 1988. — Карты 66—70.

L 1345 'ЗРАЧОК'

слн. zrenica, х. zjenica, с. зеница, м. зеница, прика, бг. зеница,
ч. zornice, ranenka, слц. zrenica, zrenička, вл. zrenička,
ил. pupila, н. žrenica, бр. зрника, укр. зінця, чоловічок,
р. зрачок

- zork-ъ
- ⊙ Z/ǫRč-ъk-a, pl zorč-ъk-y; Z>g (616),
//>d (бр., укр., р.), >t (743), R>n (822)
- ⊕ zorč-ъk-o
- ⊖ zor-ъn-ic-ъk-a
- ⊗ o-zъ-ъk-o
- Ⓚ o-zъ-ъk-ъ
- ⊙ Z/ъr-ъk-ъ; Z>s (792,799),
>ž (803), //>v (792, 805, 809)
- ⊙ z/ir-ъk-a; //>v (447)
- ⊙ zъr-č-n-ic-a
- ⊙ zъr-č-n-ic-ъk-a
- ⊙ z/ъr-č-n-ъk-a; //>d (465)
- ⊙ zъr-č-tel-ъn-ic-a
- ⊙ z/ъr-čč-ъk-ъ; //>d (486)
- ⊙ z/ъr-ž-ač-ъk-a; //>d (467, 483)
- ⊙ zъr-ž-an-ъk-a
- ⊙ zъr-ъn-ic-ъk-a
- ⊙ zъrk-a-dl-o
- gled-y pl
- ▣ gled-čl-ъc-ъ
- ▣ gled-čl-ъc-e, gled-čl-ъc-a
- ▣ gled-čl-ž-ak-ъ
- ▣ gled-čtj-e
- ▣ gled-čtj-ъc-ъ
- ▣ gled-il-ъC-e, gled-il-ъc-i pl;
>č (624)
- ▣ gled-ъc-ъ
- ▣ gled-ъc-e
- ▣ gled-en-ъc-ъ
- ▣ gled-en-ъc-e
- ◆ patr-i-dl-o
- ◆ vid-č-dl-o
- ▲ zēn-ic-a
- ▲ zēn-ъk-a
- ◆ čEL-o-Včč-e; EL>σ (м., бр.), V>σ (бр.)
- ◆ čEL-o-včč-ъl-č; EL>σ
- ◆ čEL-o-Včč-ъc-ъ; EL>σ, V>σ
- ◆ čel-o-včč-ъk-ъ
- ◆ čel-o-včč-ъk-o
- ◆ dēT-ъl-ic-a; T>k, č
- ◆ dčv-ič-ic-a
- ▲ [čč]-ic-a
- ▼ Gъ-pan-ъn-ъk-a; Gъ>σ
- bcb-a
- ▣ bcb-c
- ▣ bcb-ъC-e; Č>c
- ▣ bab-ic-a
- ⊙ [l'al]-ъk-a
- ⊙ [l'al]-ic-ъk-a
- ⊙ [l'al]-ic-ъk-a
- čъm-o
- ⊙ čъm-ъk-a
- ⊙ čъm-ъs-ъ
- ⊙ čъm-ъs-ъk-ъ
- ⊙ čъm-ъs-ъk-o
- ⊙ čoc-ъk-a
- ⊙ jed-ъs-ъk-o
- ⊙ //oc-ъk-o; //>v (335,
497), >v (405)

- ⊙ (pup)-ъk-a (1)
- ⊙ (pupil)-a (2)
- ⊙ (punc)-ъk-a (3)

Займствования
(1) от нем. Puppe
(2) из нем. Pupille
(3) от итал. pulcella или
от нем. Punze(n)

- Единичные названия**
⊙⊕⊖Ⓚ⊙Ⓚ⊙Ⓚ⊙Ⓚ с картографируемыми корнями
* с некартографируемыми корнями
- Другие знаки**
▼ иная словоформа
- нет реалии или ее названия
- отсылка к материалу

Карту подготовили
С. Милорадовић
J. Siatkowski

ставлення; причому вперше виразно постали відношення спільності у віддалених неконтактних (просторово дистантних) діалектних зонах (як в українських говірках Підкарпаття, Карпат і окремих південнослов'янських ареалах⁵, центральноукраїнських і північноросійських, українських і кашубських, лужицьких та інших говірках).

Необхідність пояснення мовних явищ, репрезентованих на картах Атласу, виявлення їхнього лінгвістичного змісту спонукала до опрацювання загальних засад та спеціальних прийомів інтерпретації карт як специфічно упорядкованого та інформаційно багаторівневого тексту⁶. Адже карти об'єднують співвідносні мовні одиниці різної структури й генези, інтегрують явища давні, що сягають ще праслов'янської епохи чи початкових етапів формування окремих слов'янських мов, і відносно нові елементи слов'янського й неслов'янського походження. Формальне й генетичне розмаїття мовних одиниць кожної карти вимагає аналітичного упорядкування та опису власне мовної та позамовної інформації⁷, яку передають як окремі карти, так і їх тематичні об'єднання-блоки. Актуальною виявилася й переоцінка відомих у європейській лінгвістичній географії так званих «ареальних норм» М. Бартолі, узагальнень В.М. Жирмунського, М.О. Бородіної, А.В. Десницької та інших дослідників, сформульованих за атласами німецьких, французьких та італійських діалектів.

⁵ Гриценко П. *Carpatho-balkanica*. 2. Українсько-хорватські паралелі на картах Загальнослов'янського лінгвістичного атласу // Лемківський діалект у загальноукраїнському контексті. *Studia methodologica*. — Вип. 27. — Тернопіль, 2009.

⁶ Докладніше: Вендіна Т.И. Общеславянский лингвистический атлас и лингвистическая география // XII Международный съезд славистов. Славянское языкознание. Доклады российской делегации. — М., 1998; Гриценко П.Е. Об интерпретации лингвистических карт // Proc. III Int. Congress of dialectologists and geolinguists. V. II. — Lublin, 2003.

⁷ Гриценко П.Ю. Загальнослов'янський лінгвістичний атлас як джерело вивчення культури слов'ян // Комплексне дослідження духовної культури слов'ян. — К., 2004.

Серед найважливіших типів інформації лінгвістичних карт є:

- репертуар зафіксованих співвідносних одиниць (наприклад, у слов'янських діалектах на місці праслов'янської фонемі */ɛ/ — голошний [e] з носовим резонансом — зафіксовано 48 типів континуантів, серед яких є відповідники однозвуків (як i, i:, ə, ɛ, ɛ:, a, a, a ...), двозвуків (як ie, iɛ:, ia, in, ɛn, yn, un...), тризвуків (як ian, iɛe)⁸; кожен з ряду репрезентантів зазначеної фонемі має свою географію поширення, сигналізує про наявність чи відсутність міжслов'янських зв'язків, вказує на давність чи інноваційний характер, а двозвуків рефлексів — in, ɛn, yn, un — демонструють унікальний процес фонематизації давнього додаткового назального призвука; таким розмаїттям свідчень про */ɛ/, поданих з фонетичною точністю й водночас просторовою визначеністю, досі не міг оперувати жоден славист! Такої самої високої оцінки заслуговують матеріали всіх опублікованих томів Атласу);

- характер ареалу поширення мовного явища: утворює суцільний чи розірваний ареал; центральний чи периферійний ареал у межах окремої мови чи в межах усього слов'янського континууму; явище відоме в одній мові чи в кількох мовах; ареал архаїзмів чи інновацій та ін. (приклад чіткого відокремлення діалектів однієї мови від діалектного простору інших мов — це розвиток */o/ в новому закритому складі як [i] лише в українську ареалі, зрідка — з виходом на недалеке суміжжя у південноросійських говірках внаслідок українського впливу⁹);

- для лексики і словотворення особливо важливим є встановлення питомого чи запозиченого характеру картографованих одиниць. Так, відомо, що причиною диференціації слов'янського континууму нерідко є неслов'янські впливи на слов'янські діалекти: на

⁸ Общеславянский лингвистический атлас. Серия фонетико-грамматическая. — Вип. 2а. Рефлексы *ɛ. — М., 1990.

⁹ Общеславянский лингвистический атлас. Серия фонетико-грамматическая. — Вип. 5. Рефлексы *o. — М., 2008.

картах Атласу відтворено грецькі, албанські, латинські, румунські, італійські, французькі, німецькі, угорські, турецькі та інші впливи.

Здебільшого неслов'янські елементи у слов'янських говірках є свідченням тісних безпосередніх контактів діалектоносіїв-слов'ян з іншими народами, а також широких впливів писемно-книжних традицій одного народу на традиції інших народів, хоча книжні елементи не завжди виходили за сферу писемної практики, а тому не завжди ставали надбанням діалектного мовлення. Лінгвістичні карти відтворюють не лише факт наявності контактів, зону їх активного протікання, а й вторинне хвилеподібне поширення іншомовних елементів у континуумі. Зіставлення, накладання інформації багатьох карт уможлиблює вияв діалектних зон підвищеного насичення запозиченнями за окремими мовами-джерелами, що також окреслює окремі культурні ареали, зони впливів. Так, у 8-му лексико-словотвірному томі зафіксовано 750 назв, утворених від майже 300 запозичених коренів¹⁰. Кожен випадок формування ареального співвідношення питомих слов'янських і запозичених елементів приховує значну позамовну інформацію, наприклад, поняття 'гроші' (йдеться про загальну назву грошей, а не грошової одиниці визначеної вартості) мінімально представлений назвами слов'янської етимології — **novъsъ* (28 населених пунктів) і **novъsi* (5 н.п.); в інших населених пунктах зафіксовано похідні від запозичених коренів: **denъgy* (< чагат. *tanka*, чуваськ. *tang*, казах. *tenga*, монг. *tenge*), **groši*, **groše* (< лат. *grossus*), **pěnědže* (< герм. *pfenning*), **para*, **pari*, **parę* (< тур. *para* < араб. *para*), **dъnarъ*, **dъnarъje* (< лат. *denarius*), **denarъ* (< роман. *denaro*), **soldъ*, **soldi* (< лат. *soldus*), **soldi* (< італ. *soldo*), **grejcarî* (< нім. *Kreuzer*), **forsa* (< франц. *force*)¹¹. Наявність великої

кількості запозичень (на тлі незначної кількості назв слов'янської етимології) ніби суперечить відомим фактам — існуванню в давніх слов'ян своєї системи грошових одиниць, яка становила невід'ємний елемент економічного життя, на що вказують питомі слов'янські назви (як, наприклад: *гривна*, *скоть*, *скотець*, *куна* та ін. у давньоруській мові); однак вербалізація загального поняття 'гроші' відбулася за допомогою запозичених лексичних засобів, які покрили майже весь слов'янський континуум.

Спираючись на картографічне відтворення мовного явища, дослідники можуть точно визначити напрями та інтенсивність внутрішньослов'янської міжмовної взаємодії, окреслити центр і периферію ареалів мовних одиниць. Так, для десигнату 'зозуля, *Cuculus canorus*' назву **ŽEGЪzulja* зафіксовано майже в усіх українських та більшості білоруських говірок; натомість у польських говірках ця назва відома в небагатьох східних говірках у суміжжі з українськими і білоруськими, а також у тих північних і західних говірках, які постали після Другої світової війни внаслідок переселення людноності зі східнопольських земель, що дає підстави вважати ці говірки генетично спільними зі східнопольськими говірками; цю назву зафіксовано в 1 східнославацькій говірці; у російському континуумі ця назва поширена як дублетна у 3 н.п. південно-західної групи говірок, суміжних з українськими і білоруськими, та в 1 н.п. на терені Литви, у зоні взаємодії з білоруськими говірками. Така географія назви **ŽEGЪzulja* виразно засвідчує, що українсько-білоруський континуум становить ареальне ядро цієї назви, а польські, словацькі й російські говірки — периферію її поширення¹². Останнє важливо відзначити, оскільки типовою є ареальна ситуація, коли український і/чи білоруський континууми становили периферію поширення багатьох полонізмів, росіянізмів чи неслов'янських запозичень, для яких польська і російська мови були континуума-

¹⁰ *Siatkowski J.* Studia nad wpływami obcymi w Ogólnosłowiańskim atlasie językowym. — Warszawa, 2004. — S. 8.

¹¹ Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-словообразовательная. — Вып. 8. Профессии и общественная жизнь. — Warszawa, 2003. — Карта 49.

¹² Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-словообразовательная. — Вып. 1. Животный мир. — М., 1988. — Карта 21.

ми-посередниками на шляху до української чи білоруської мов.

Евристичну цінність мають так звані *ексклюзивні* мовні одиниці, поширення яких не виходить за межі однієї мови, як на це вказують наявні джерела. Підвищена увага до таких одиниць зумовлена не лише необхідністю перевірки на підставі нових джерел їх ексклюзивності, а й тим, що такі лексеми (як і словоформи, значення, граматичні конструкції) можуть виявитися маркерами локального культурного типу. Так, на підставі матеріалів Атласу, до таких лексем можна віднести **jaričъ* ‘їжак’, яка утворює компактний ареал в українських закарпатських говірках (6 населених пунктів) і невідома в інших слов’янських діалектах¹³.

Карта не лише представляє ареали поширення діалектних одиниць з їх зовнішніми межами — ізоглосами, а й зберігає важливу інформацію про кількісні характеристики, частоту фіксації цих одиниць у картографованому просторі. Те, що кількісна характеристика діалектних одиниць є надійним інструментом їх поглибленого пізнання, сьогодні не викликає сумнівів, оскільки статистичний метод опрацювання картографованих мовних даних дає можливість глибше пізнати як типові мовні факти, так і спорадичні, які часто не брали до уваги; останні можуть засвідчувати затухання наявного чинивникнення нового мовного явища. Так, кількість континуантів праслов’янського **/e/* в позиції максимальної диференціації в слов’янських діалектних мовах є різною: з усіх 48 рефлексів у польських діалектах відзначено їх найбільше — 30, у словенській — 18, у сербській та хорватській — 16, у чеській та словацькій — 11, у білоруській, українській та російській — 9, у верхньо- і нижньолужицьких — 6.

¹³ Там само. — Карта 10.

При цьому набори рефлексів за діалектними мовами збігаються частково, звідси — поділ рефлексів на ексклюзивні, сепаратні і відомі в кількох (більше, ніж у двох) слов’янських мовах. Важливим аспектом статистичного аналізу інформації лінгвістичних карт є врахування кількості населених пунктів у мережі Атласу, в яких реалізована досліджувана одиниця; при цьому кількісна характеристика не тільки релятивно окреслює мовні одиниці на шкалі частоти, а й у поєднанні з просторовими характеристиками допомагає безпомилково визначити напрями впливів, центр і периферію поширення відповідного явища¹⁴.

Якість відтворення на картах Загальнослов’янського лінгвістичного атласу складної й багатовимірної диференціації та різноспрямованих зв’язків слов’янських діалектів, обсяги вперше зафіксованого матеріалу, відкриття численних нових сторін мовних явищ — усе це засвідчує, що Атлас як праця нового типу заклав принципово іншу основу розвитку синхронного й діахронного слов’янського мовознавства, зумовив формулювання нових завдань у пізнанні слов’янського мовного світу. Синтез ідей великого колективу провідних слов’янських діалектологів, узагальнення й розвиток досягнень національних лінгвістичних шкіл відкривають перспективи поглибленого вивчення інтегрального й специфічного у структурі кожної слов’янської мови і лінгвофеномену Славії як цілості, дослідженні шляхів та інтенсивності еволюції слов’янських мов від пізньопраслов’янського до їхнього сучасного стану.

¹⁴ Докладніше: *Falińska B. Leksyka dotycząca hodowli na mapach Ogólnosłowiańskiego atlasu językowego. — Cz. I–II. — Białystok, 2001; Матэрыялы Агульнаславянскага лінгвістычнага атласа. Раслінны свет. — Мн., 2009.*

П.Е. Грищенко

Институт украинского языка Национальной академии наук Украины
ул. Грушевского, 4, Киев, 01601, Украина

ОБЩЕСЛАВЯНСКИЙ ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АТЛАС —
НОВЫЙ ЭТАП ИССЛЕДОВАНИЯ СЛАВЯНСКИХ ЯЗЫКОВ

На картах Общеславянского лингвистического атласа впервые в славистике отражена сложная дифференциация славянских диалектов, их взаимосвязи в славянском языковом пространстве как целостном континууме. Атлас существенно изменил существовавшие ранее представления о языковом феномене Славии, об архаическом и инновационном слое явлений в современных славянских диалектах, интенсивности и направленности межславянского языкового взаимодействия, о неславянских влияниях на славянский языковой мир. Впервые в лингвистику введен объемный и качественно новый эмпирический материал, значительная часть которого оставалась неизвестной исследователям славянских языков. Синтез идей большого международного научного коллектива славянских диалектологов, обобщение и развитие достижений национальных лингвистических школ открывают перспективы углубленного исследования как интегральных, так и специфических явлений в структуре каждого из славянских языков, а также путей их эволюции.

P.Yu. Grytsenko

Institute of Ukrainian of National Academy of Sciences of Ukraine
4 Grushevskogo St., Kyiv, 01601, Ukraine

THE SLAVIC LINGUISTIC ATLAS —
A NEW LEVEL IN THE STUDY OF THE SLAVONIC LANGUAGES

For the first time in the history of Slavonic studies, the maps of Slavic Linguistic Atlas display complicated differentiation of Slavonic dialects as well as their interrelations within the Slavonic linguistic areal seen as a whole. It brings a crucial change in the knowledge about Slavia as a linguistic phenomenon, archaic and innovative features in modern Slavonic dialects, intensity and directions of inter-Slavonic language interaction, and non-Slavonic influence upon the Slavonic linguistic continuum. The Atlas introduces a vast amount of essentially new linguistic data which were previously unknown to scholars. Being a synthesis of ideas and insights of a big international set of Slavonic dialectologists, generalizing and further developing achievements of national linguistic schools, the Atlas opens new vistas for advanced study of common and specific features within each Slavonic languages as well as their evolution.